

Reagiranja

Stjepan Matković

(Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

“NOVI KURS” SRBA U HRVATSKOJ

UDK 323.5(497.5=163.41)(091)

Primljeno: ožujak 2003.

Osvrt na knjigu Ranke GAŠIĆ “Нови курс” Срба у Хрватској (Србобран 1903-1914) (“Novi kurs” Srba u Hrvatskoj [Srbobran 1903-1914]), Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”, Zagreb 2001., i još neka popratna opažanja o povijesti Srba u Hrvatskoj od kraja 19. st. do početka Prvog svjetskog rata

Prvo bismo istaknuli kako je nastala ova knjiga, u izdanju *Srpskog kulturnog društva “Prosvjeta”* - Biblioteka Historijska istraživanja (Zagreb 2001., ćirilica, 248 str.), predmet istraživanja koje je vrlo važan za razumijevanje političkih kretanja u Banskoj Hrvatskoj uoči sutona habsburške epohe? Knjiga je, kako piše na njezinom stražnjem ovitku, “prerađena i dopunjena magisterska teza” mlađe beogradske povjesničarke Ranke Gašić, koja je obranjena 1995. na beogradskom Filozofskom fakultetu.¹ Nakon šest godina, uz financijsku potporu tijela hrvatske države, objavljena je u Zagrebu. Nimalo neobično jer je tema izravno vezana uz suvremenu hrvatsku povijest i uopće je za našu historiografiju bitna jer ukazuje na položaj i ponašanje velikog dijela Srba u Hrvatskoj u razdoblju od prekretničke 1903. godine, kad je u susjednoj Kraljevini Srbiji došlo do krvave smjene na prijestolju i strateške promjene njezine vanjskopolitičke orijentacije pa sve do izbijanja Prvoga svjetskog rata. U tom vremenu imali su Srbi zapaženu ulogu u hrvatskoj povijesti. Autorica drži da je etapa od 1903. do 1914. ponudila novo razdoblje u razvoju glavnoga glasila Srpske samostalne stranke (dalje: SSS) u Hrvatskoj, koje obilježava “potpuna idejna i politička preorijentacija” te političke grupe s dominantnim utjecajem među prečanskim Srbima (str. 7). Uz to piše da njezin rad osobitu pozornost pridaje “razvoju jugoslovenske ideje”

¹ Od iste autorice poznati su nam radovi: “Moderno u shvatanjima Srpske samostalne stranke 1903-1914. godine”, *Dijalog povjesničara-istoričara 3* (dalje: *Dijalog povjesničara 3*), pr. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb 2001.), str. 171-187, i “Pogledi srpske političke elite oko zagrebačkog Srbobrana na probleme spoljne politike (1903-1914)”, *Dijalog povjesničara-istoričara 4* (Zagreb 2001.), str. 171-185.

(8). Tu već izranja izbor istraživačkog problema jer glavno pitanje postaju srpsko-hrvatski međudnosi pod plaštom ideologije jugoslavenstva, a u drugi red pada sustavna analiza stvarnog položaja srpske etničke manjine u Hrvatskoj.

Spomenuti vremenski sklop vrlo je zahtjevan za istraživanje zbog neobično izražene dinamike u političkom životu, popraćene snažnim međusukobima nacionalnih i stranačkih ideologija. Stoga smo s velikim zanimanjem pročitali ovo djelo i nastojali ga analizirati u kontekstu dosega suvremene hrvatske historiografije. Istaknuli smo na više mjesta pogreške u tekstu, ne da bismo osudili nepoznavanje pojedinosti iz hrvatske povijesti početka 20. stoljeća, nego da bismo uputili na ispravne podatke kako bi se u sljedećim radovima izbjegle netočnosti i pridalo više pozornosti nekim rezultatima novije hrvatske historiografije.

U uvodu, koji obuhvaća i historiografski pregled o temi knjige, susrećemo nekoliko činjeničnih pogrešaka i pojedinih mišljenja koja mogu poslužiti za raspravu. Autorica piše da u "domaćoj historiografiji", koja uopće nije definirana pa ne znamo što taj termin znači ali možemo iz izloženoga pretpostaviti da obuhvaća i hrvatsko područje, nije uopće obrađena povijest Hrvatsko-srpske koalicije (dalje: HSK) u sastavu koje je važnu ulogu imala SSS (7). Jednostavno je zaobiđena činjenica da je Mirjana Gross napisala monografiju *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, objavljenu 1960. u Beogradu. Ne može se prihvatiti ni sud da "nedostaje istoriografska obrada ličnosti i dela" Svetozara Pribićevića, kad je riječ o njegovom životu prije Prvoga svjetskog rata (7). Zar monografija Hrvoja Matkovića o S. Pribićeviću nije kvalitetan prilog historiografskoj obradi te vodeće figure Srba u Hrvatskoj?² S druge strane, autorica poznaje neka djela hrvatske historiografije jer korektno spominje ranije radove Mate Artukovića (8 i na više drugih mjesta) i Natalije Rumenjak (80-81), koji su se tijekom 1990-ih bavili na sustavan način, u sklopu hrvatske historiografije, poviješću Srba u Hrvatskoj u poznom razdoblju Habsburške Monarhije, uglavnom u doba Khuenove banske vladavine.

Zbog nadopune spoznaja nužno je istaknuti da je hrvatska historiografija tijekom 1990-ih određenu pozornost, mislim u odgovorajućoj mjeri, pridala istraživanju povijesti Srba u Hrvatskoj tijekom Khuenovog banovanja. O Srbima u Banskoj Hrvatskoj vrlo su utemeljene, kvalitetne radove napisali već spomenuti povjesničari Mato Artuković i Nives Rumenjak. Njihovi su istraživački rezultati u ovoj knjizi uslijed razumljivih okolnosti nespomenuti. Artuković je objavio knjigu "Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)", u kojoj se ne oslanja samo na istraživanje političke povijesti, nego uzima u obzir i

---

² Vidi radove H. Matkovića *Svetozar Pribićević – ideolog, stranački vođa, emigrant* (Zagreb 1995.) i *Svetozar Pribićević – Izabrani politički spisi* (Zagreb 2000.) s uvodnom studijom.

razne aspekte socijalno-gospodarskog razvoja.³ Rumenjak je pak magistrirala na tezi “*Khuenovi Srbi*” 1881.-1892.: *obrisi kolektivne biografije* (Zagreb 2000.), a i njezini radovi su novost u metodološkom pristupu s obzirom da seciraju socijalni položaj srpske elite.⁴ Osim njih još su neki istraživači pisali o Srbima u Hrvatskoj, a u knjizi R. Gašić se ne spominju. Dva su rada prominentnih povjesničara, sveučilišnih profesora, napisana publicističkim stilom, s očitom namjerom da lakše prodru do čitalačke javnosti i obavijeste ih o povijesnom razvoju Srba u Hrvatskoj. Drago Roksandić je objavio knjigu *Srbi u Hrvatskoj* (Zagreb 1991.), a Ljubomir Antić je napisao brošuru *Srbi: obespravljeni ili privilegirani* (Zagreb 1996.). Dvojica su se autora, Tihomir Rajčić i Ivan Pederin, bavili poviješću dalmatinskih Srba. Prvi je naročito pisao o *Srpskom Listu* i Srpskoj stranci u Dalmaciji, a drugi o srpskoj promidžbi prema spisima zadarske pismohrane od 1878. do 1912. godine. Kao poseban predmet zanimanja istraživana je i tema srbokatoličke ideologije u Dubrovniku.⁵ Međutim, još jedna knjiga ispala je iz vidokruga autorici, a vjerujem da je zbog sadržaja nezaobilazna. Ona ne spominje monografiju Nicholasa J. Millera *Between Nation and State: Serbian politics in Croatia before the First World War* (Pittsburg 1997.) u kojoj se razmatra odnos između ideje građanskog društva i etniciteta s aspekta srpske politike u Hrvatskoj.

Autorica još u uvodu upućuje na činjenicu da joj je “sticajem opštih okolnosti” istraživanje, započeto 1992., bilo na izvorima u Zagrebu “onemogućeno” (8), čime možemo zaključiti da je ovaj rad bitno ograničenog obilježja u heurističkom smislu, bez osjetljivijeg doticaja s vrelima i spomenutim rezultatima hrvatske historiografije. No, zato smo stekli nove obavijesti o izvorima u Srbiji i srpskoj historiografiji. U ovom je radu autorica istaknula važnost podataka koje je crpila iz gradiva braće S. i Adama Pribićevića, pohranjenog u Matici srpskoj. Pojedine obavijesti iz tog gradiva očito su dragocjen izvor za poznavanje hrvatske politike, ali, na žalost, do sada je hrvatskim povjesničarima, da parafraziramo autoricu, “sticajem opštih okolnosti” bio “onemogućen” pristup tim podacima.

Uvodni dio knjige nastavlja se poglavljem “Društveni i politički milje Novog Srbobrana” (10-19). Već u prvim rečenicama autorica pokazuje izvjesnu površnost u korištenju ustavnih i drugih političko-stranačkih termina.

³ M. Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, (Slavonski Brod 2001.). To je autorova dopunjena doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod naslovom *Položaj Srba u Banskoj Hrvatskoj 1883.-1903.: analiza srpske izdavačke djelatnosti*.

⁴ Ovaj magisterij nije objavljen. Ista je autorica objavila nekoliko članaka o Srbima u Hrvatskoj od kojih izdvajam “Politička karikatura i slika ‘Khuenovih Srba’ s kraja 19. st. u Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest*, 32 (Zagreb 2000.), 3 ; str. 473-486 i “Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. godine: osvrt na srpsku elitu 1882.-1900. godine”, *Povijesni prilozi*, 18 (Zagreb 1999.), str. 161-239.

⁵ Stjepan Čosić, “Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika potkraj 19. stoljeća”, *Dijalog povjesničara* 3 (Zagreb 2001.), 51- 65.

Ona gotovo stalno rabi termin kraljevina Hrvatska i Slavonija. Ako se već htjelo držati izvornog slova, onda je autorica mogla vidjeti da se u Hrvatsko-Ugarskoj nagodbi spominju kraljevine Hrvatska i Slavonija, dakle u pluralu, ali i kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija. Primjerice, službeni naziv Sabora glasio je Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Kad bi se htjelo biti konzistentan onda bi se slijedom upravnog nazivlja moglo i Srbe nazivati "grko-iztočnjacima"/"grčko-istočnjacima" što su bili česti izrazi administrativno-upravnog jezika tadašnjih zemaljskih tijela.

Slijedi autoričin pregled hrvatskih stranaka u kojemu se pojavljuje više netočnosti. Autorica ne razumijeva razliku između Neodvisne narodne stranke i Narodne stranke (11) pa tako ispada da su "obzoraši" bili dio "mađaronske" stranke jer piše da su u Hrvatskoj stranci prava iz 1903. bili i pripadnici frakcija Narodne stranke (!). Uz "domovinaše" stoji da su bili frakcija Stranke prava što bi značilo da su bili u neskladu s većinom te stranke. "Domovinaši" su bili, kako to ondašnji izvori nazivaju, matični dio Stranke prava koji je imao prevlast u stranačkoj organizaciji nad tzv. frankovačkom skupinom. Službeni nazivi socijaldemokrata i "naprednjaka" bili su Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije te Hrvatska napredna stranka, no tu autorici ne možemo ništa zamjeriti jer se pogrešni nazivi još i danas rabe u hrvatskoj historiografiji. Nadalje piše o "klerikalnoj struji", koja je navodno "nastala" 1897. godine, premda nema nikakvih podataka da je neka takva struja doista stvorena upravo tijekom izborne 1897. godine, kad su pojedinci u hrvatskoj Udruženoj opoziciji isticali ugroženi položaj Katoličke crkve pod pojedinim liberalnim potezima Khuenovog režima. Naime, osobe koje su 1897. zagovarale interese katolika nisu 1904. pristupile kršćansko-socijalnoj skupini okupljenoj oko dnevnika *Hrvatstvo*. Netočnosti se pojavljuju i s frankovačkim slučajem. Kad je riječ o vremenu donošenja Riječke rezolucije, frankovci su bili u Starčevićевой Hrvatskoj stranci prava, kako se od 1904. nazivala Čista stranka prava (13). Usput, protiv Riječke rezolucije bili su i hrvatski kršćanski socijali, predstavnike koje se u ovoj knjizi uglavnom sustavno naziva klerikalcima. Dakle, tendencioznim terminom što ne bi smio biti slučaj u stručnoj literaturi. Što bi bilo kad bi se neke političke skupine nazivale u stručnim radovima "slavosrbima" ili "novomagjaronima"? Ponavljam da se i ovdje autorica koristila terminologijom iz hrvatske historiografije nastale tijekom komunističkog razdoblja. Nadalje, spominje se da je Rauchov režim omeđen razdobljem 1907.-1909. (13) što je netočno, radi se u stvari o razdoblju 1908.-1910., te da je Vojna krajina razvojačena 1881. godine (15), a zapravo je razvojačena 1873., a ujedinjena 1881. s Banskom Hrvatskom.

Istaknimo još neke netočnosti. Autorica piše da se hrvatska aristokracija nije zbog P. Raucha kandidirala na izborima 1908.? (45) A tko su bili Miroslav grof Kulmer, Teodor grof Pejačević, Vladimir pl. Nikolić, Franjo pl. Kufrin, Gjuro pl. Bedeković, Božidar pl. Kukuljević, Vuk pl. Kiš, Radovan pl. Marković ili Dragutin pl. Pisačić? Zar se oni nisu kandidirali na spomenutim saborskim izborima? Problem koji susrećemo u ovoj knjizi je u tome

što autorica često prepričava misli *Srbobrana*, a da ih mnogo puta ne objašnjava ili ne ispravlja ako su netočne. Primjerice, navodi kako je *Srbobran* isticao Zagreb “kao negativan primer političke ‘nesvesti’ (glasanje za protivnarodni režim i pored opšteg nezadovoljstva, ogromna apstinencija).” (133) Pretpostavljamo da je “protivnarodni režim” oznaka za režime Khuena, Pejačevića i Raucha. I pod takvim režimima, međutim, uspjelo je u nekim od triju izbornih kotareva u Zagrebu okupiti izbornike da pretežito glasuju za kandidature oporbenih kandidata. Rezultat su bili uspjesi oporbenjaka iz pravaških ili obzoraških redova. Kad je kanonik C. Rubetić porazio mađaronskog protukandidata na redovite je izbore (1901.) izišlo blizu 70% izbornika što sigurno nije pokazatelj ogromne apstinencije. Da ne spominjemo izbore iz 1906. na kojima su pobijedili oporbeni kandidati (Đ. Šurmin, M. Kulmer, I. Peršić) u sva tri izborna kotara.

Autorica uspoređuje položaj Srba u razdoblju kad su oni bili vrlo snažno zastupljeni u sklopu Narodne stranke za vrijeme Khuenovog režima i u kasnijem razdoblju kad se afirmirala SSS u sklopu HSK-a. Tako piše: “Tzv. Kuenovi Srbi su dobijali veoma ograničene ustupke od vlasti, koje su plaćali apsolutnom lojalnošću, dok ravnopravnost srpskog naroda nikada nije bila zajamčena zakonom.” (130) Pisati o vrlo ograničenim ustupcima više je nego iskrivljeno jer je srpski položaj bio povoljan, a tu su sigurno bile i zasluge “Khuenovih Srba”, koji su znali iskoristiti svoj dobrostojeći položaj za opipljiva postignuća u korist srpske etničke zajednice.⁶ U doba Khuena ostvareni su krupni rezultati na području politike i gospodarstva. To se, na primjer, vidi po iznadproporcionalnom zastupstvu Srba u Hrvatskom saboru, pokretanju brojnih srpskih udruga i uspjesima na području bankarstva.⁷ Sve to pokazuje da srpska etnička zajednica nije bila nipošto u neravnopravnom položaju.

Nadalje, autorica piše da su od Khuenovog odlaska 1903. s položaja bana do 1906. stvoreni preduvjeti za funkcioniranje demokratskog uređenja (31). Takvo uređenje nije uopće moglo funkcionirati jer jednostavno nije postojalo opće, neposredno i tajno izborno pravo. Tek su neke mjere u razdoblju Pejačevićeve vladavine pridonijele poboljšanju građanskih prava na području prava okupljanja, slobode tiska, slobodnijeg glasovanja i sl. Kad

⁶ Mato Artuković piše u svojoj monografiji *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*: “Sve žalbe da je srpski narod ‘narod drugoga reda’ ispričane na tisuću i jedan način ne mogu sakriti činjenicu zadovoljstva napretkom na svim područjima života o čemu govore sve novine. Upravo Srpska samostalna stranka koja je razvijala kult ugroženog Srbina stvorila je niz gospodarskih institucija, koje su znatno pridonijele razvoju srpskog naroda. Spomenut ćemo Srpsku banku, a s njom još 56 različitih novčanih zavoda”, str. 330-331.

⁷ O uspjesima srpskih političara tijekom Khuenovog banovanja na području: 1.) kulturne, prosvjetne i izdavačke djelatnosti – vidi. M. Artuković, *Srbi U Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, str. 87-220 i 237-252; 2) saborske djelatnosti - vidi N. Rumenjak, *Khuenovi Srbi*, str. 232; 3.) podizanja raznih udruga - vidi: *Pravila društava 1845.-1945. Tematski vodič*, Hrvatski državni arhiv, 2000. i 4.) bankarstvu – vidi: M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, str. 27-28. i M. Artuković, n. dj., str. 221-236.

pak govori o ideologiji, koja je utkana u ponašanje SSS-a, autorica naglašava da je ta stranka bila privržena ideologiji liberalizma "koja je podrazumevala političku ravnopravnost građana i borbu za nacionalne interese, a isključivala klasne i anacionalne ideje" (131) te da je pripadala demokratskim političkim strujama (159). No, to je bio samo načelni stav koji nije pratila i odgovarajuća politička akcija. Pribićević je bio prije svega politički oportunist kojega su tada najviše zanimale uspostave čvrstih veza sa srbijanskom politikom iz nacionalističkih pobuda, a mnogo manje neki model uspostave građanskog društva. Kad se govori o borbi za nacionalne interese SSS je tipičan primjer nacionalističke stranke koja je naglašeno zagovarala srpske nacionalne interese. To i ne bi bio problem da je ta stranka istodobno bez većih ograđivanja izražavala osjećaje lojalnosti legitimnoj Kr. Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, smjer SSS-a je bilo stvaranje države u kojemu bi dominirao srpski nacionalni identitet, što je neminovno vodilo u sukobe sa zagovornicima hrvatskog državnog prava. Konceptija narodnog jedinstva, pisana "srbobranskom" kaligrafijom, bila je samo prečica do ostvarenja užihi srpskih interesa, koje je neobično iritiralo načelo hrvatske državnosti. Predstavljala je zahtjev za uspostavom novog nacionalnog tipa, koji je svakako trebao ukloniti mogućnost da dođe do integracije srpskog etničkog stanovništva u legitimno područje hrvatske državnosti. Više je nego jasno da su srpski samostalci putem ideje o narodnom jedinstvu težili tome da se i srpska etnija izravno identificira s pojmom države po načelu dvojnog suvereniteta, ali je isto tako vrlo jasno da su planski ciljali na proširenu državnu zajednicu svih Srba. O tome najbolje govori kasnija sudbina Države SHS i potezi političara "srbobranovske" provenijencije. Ono što je naročito negativno djelovalo na hrvatsku politiku bilo je vanjsko oporište "srbobranovaca" na srbijansku državu.⁸

Na mnogim mjestima prevladava koncepcija jednostrane generalizacije pa tako ispada da su Srbi bili manje-više proganjani (15). Doduše, kasnije susrećemo i konstataciju o "ugrožavajućem uticaju Austro-Ugarske na Jugoslovane u njenim granicama" (155). Iz teksta nije posve jasno je li riječ o kolektivnom progonu Srba ili se radilo o mjerama protiv pojedinihi političkih predstavnika? Je su li te mjere uslijedile zbog prekoračenja zakona? U tekstu se na više mjesta govori o pijemontskoj koncepciji "samostalaca" pa je onda samorazumljivo da su vlasti, kao branitelji dualističkog poretka i vladajuće dinastije, povele postupke protiv nekih srpskih političara, koje je zanjela protudržavna nacionalistička ideja. Kao što je jasno da je Austro-Ugarska imala interese na Balkanu u sklopu svoje *Grossmacht*politik, isto je tako

⁸ Ivo Banac piše "Upravo zato što želim izbjeći svaku subjektivnost, ali i jefitno mjerenje međusobno nanijetih bolova, naglasit ću očividnu činjenicu da su hrvatsko-srpski sukobi u Hrvatskoj najčešće imali vanjska izvorišta. Pri tome su velikosrpska ideologija i srbijanska državna politika odigrale posebno negativnu ulogu. Oni su negiranjem Hrvata, te njihovim marginaliziranjem i podređivanjem, i to ne samo od vremena nametanja jugoslavenskog državnog okvira, stvorile sve preduvjete za nepoštedni sukob unutar Hrvatske. /.../", usp. *Srbi u Hrvatskoj, jučer, danas, sutra*, ur. Ivo Banac, (Zagreb 1998.), str. 13-14.

jasno da je i Srbija imala svoju ekspanzionističku politiku. Nije li onda došlo do sukoba interesa, a ne do jednostranih, imperijalističkih poteza isključivo Austro-Ugarske? Uz to, kod spominjanja nekih restriktivnih mjera vladajućih režima ispada da su samo Srbi ispaštali, premda nije bilo tako. Primjerice, kad se govori o cenzuri i zapljeni tiska (23) bilo bi dobro da je zapisano kako su i ostali listovi različitih provenijencija, podlijegali istim mjerama nagodbenih režima. Konačno, navedimo riječi Svetozara Pribičevića koje bacaju jasnije svjetlo na efekt "progonjenosti" u habsburškoj epohi: "Kad se danas baci retrospektivan pogled na prijeratne prilike u Monarhiji općenito, a u Hrvatskoj posebice, treba priznati da je naš narod živio u velikoj političkoj slobodi. Zbog toga treba razumjeti osjećaj odbojnosti koja se očituje u Hrvatskoj prema svakoj izjavi koja dolazi iz Srbije 'Mi smo vas oslobodili'. U Srbiji se zamišljalo da su austro-ugarski Jugoslaveni raja (robovi) kao što su bili Slaveni u Turskoj i da ih je bilo potrebno osloboditi njihova položaja. Međutim, kad se govori objektivno, valja ustvrditi da su austro-ugarski Jugoslaveni prije rata imali veću političku slobodu nego u svojoj novoj državi, u Jugoslaviji, pa čak i prije diktature, jer otkad je uvedena diktatura, u Jugoslaviji je ropstvo da se gore zamisliti ne može".⁹

Sličan je problem u pogledu kompleksa "progona" naglašen i za Bosnu i Hercegovinu pa ispada da se tamo, gdje su po autorici pravoslavci bili bespravni, nije mogao "pokrenuti srpski list" (164), premda je povijesna činjenica da ni Hrvati nisu mogli jednostavno osnovati svoja glasila zbog politike zajedničkih ministara financija koji su, nastojeći na svoj način konsolidirati situaciju, neuspješno pokušavali suspregnuti razvoj suvremene nacionalne ideje. Nije li Fran Folnegović poduzeo 1893. putovanje po Bosni da bi uklonio blokadu i nekako osigurao uvoz pravaškog tiska u tu zemlju? Nije li primjerice Kerubin Šegvić zbog načina pisanja u sarajevskom *Hrvatskom Dnevniku* (1906.) potpao pod politički progon i morao napustiti Bosnu? Nisu li konačno i muslimani izražavali skeptične poglede prema zemaljskim vlastima, a pojedini su početkom zauzeća iselili na preostale turske posjede, pa su se isto tako mogli samoocjenjivati "progonjenima"? Stoga je i ovdje isticanje isključivo srpskih progona pretjerano i nema veza s povijesnom stvarnošću. S druge strane, autorica je u poglavlju, koje se bavi Bosnom, istaknula jednu zajedničku točku kod Srba i Hrvata: "... uticaj stranog elementa na srpski i hrvatski narod preko crkvenih institucija, koji je često u istoriji Srba i Hrvata imao negativne posledice." (165) Autorica ipak nije potpunije nave-la te "negativne posledice", nego je naglasila kako su srpski samostalci shvatili da Carigradska patrijaršija ima preveliki utjecaj na sudbinu srpskog naroda u Bosni pa su inzistirali da se u prvi plan postavi nacionalno, a u drugi plan potisne vjersko pitanje. Zašto onda liberalni samostalci nisu 1905. načelno odbacili statut o srpskoj crkvenoj autonomiji i zatražili neko drugo rješenje? U opisu bosanske povijesti za nju je vrhbosanski nadbiskup Stadler predvod-

⁹ Svetozar Pribičević, *Izabrani politički spisi* (Zagreb 2000.), str. 254. Ovdje se radi o navodu iz knjige *Diktatura kralja Aleksandra*, objavljene u Zagrebu 1990.

nik "klerikalne struje" koja je nastojala "veštački ojačati katolički element u Bosni, i da ga, naravno, razdvoji od pravoslavnog" (170). Ova razmišljanja su u skladu sa starijim interpretacijama, ali u opreci s najnovijim istraživačkim rezultatima.¹⁰ Ona pokazuju da je nadbiskup Stadler, u skladu s apostolskim pismom pape Lava XIII. *Praeclara gratulationis* i njegove službe apostolskog delegata za sjedinjenje crkava, pozivao pravoslavne slavenske naroda na jedinstvo s Katoličkom crkvom. Pisao je i pravoslavnim prvacima u BiH, tražeći dijalog, međutim nikada nije dobio odgovor crkvenih prelata Srpske pravoslavne crkve (SPC). U Stadlerovim pismima, između ostaloga, naglašavalo se "izbjegavanje poistovjećivanja vjerske s nacionalnom pripadnosti".¹¹

Spominjanje pravaša u knjizi držim da je na nekim mjestima nedovoljno jasno ili neargumentirano. U bilješki broj četiri na 33. stranici tumači se "program ujedinjene hrvatske opozicije". Tu se misli na "Sporazumak" Stranke prava i Neodvisne narodne stranke iz 1892. godine, odnosno zasebne, slične, ali ne i identične, programe tih dvaju stranaka iz 1894. (dalje: program 1894.), koji se ne mogu smatrati programom ujedinjene hrvatske opozicije jer tadašnja hrvatska oporba nije bila formalno ujedinjena. Ujedinjena opozicija nastat će uoči saborskih izbora 1897., kad su se povezale spomenute stranke. Autorica piše da su pravaši programom iz 1894. prvi put službeno priznali okvir Monarhije, dok su se ranije zalagali za "otcepljenje" Hrvatske (33). Osim Kvaternikovog neuspjeha u Rakovici, od kojega se Starčević javno ogradio, nije poznato da su se pravaši, tu mislim na pravaške stranke, u svojim programatskim tekstovima htjeli izdvojiti iz Monarhije. Točnije rečeno, pravaši su nastojali legitimnim putem, na temelju hrvatskog državnog prava, riješiti hrvatsko državno-pravno pitanje unutar Monarhije s pojedinim tumačenjima da bi u slučaju vanjske "konflagracije" moglo doći do raspada zajednice naroda pod Habsburgovcima a u tom slučaju moralo bi se na drugačiji način ostvariti hrvatsko državno pravo. Zanimljivo je da na jednom drugom mjestu u knjizi (70) autorica donosi navod iz onodobnog tiska po kojemu je taj program iz 1894. "zadahnut ovako duhom Starčevićanstva", što je u kontradikciji ako je Starčević bio za odcjepljenje Hrvatske s obzirom da je Program naglašavao važnost monarhijskog okvira. Prema autoričinoj interpretaciji taj je program prije svega "velikohrvatski". Izbor tog termina vjerojatno leži u činjenici da se u tom programu Bosna i Hercegovina spominju kao hrvatska zemlja. Odmah zatim se navodi da je taj program bio službeni program svih hrvatskih "umerenih opozicionih grupa", odnosno da je bio program Hrvatske stranke prava, najjače hrvatske stranke u HSK (108). Ako se taj Program ocjenjuje "velikohrvatskim", čudno je da se u skladu s istim polazištima program SSS-a jasno ne ocjenjuje "velikosrpskim" jer je potpu-

¹⁰ Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (Zagreb 2001.), naročito poglavlje te knjige "Djelovanje nadbiskupa Stadlera na sjedinjenju pravoslavnih crkava na Balkanu s Katoličkom crkvom putem crkvene unije", str. 257-278.

¹¹ Isto, str. 263.

no jasno da su samostalci vidjeli u mnogim zemljama izvan Kraljevine Srbije isključivo srpski prostor. Osobito se to odnosi na Bosnu i Hercegovinu.

Pravašima je pripalo i posebno potpoglavlje “Srbobran i stranke pravaške orijentacije” (69-76) i “Srbobran prema Čistoj stranci prava (frankovcima)” (76-80). Supilo je odvojen od pravaša i zauzima posebno potpoglavlje (90-96). Iz naziva prva dva potpoglavlja ispada da frankovci nisu bili iz stranke pravaške orijentacije. Uz Frankovu osobu iznijete su netočnosti i nategnute konstatacije, koje ga uglavnom utapaju u mutnim vodama političkog mešetarenja. Za Franka se prvo piše da je imao shvaćanja “potpuno suprotna pravaškim idejama o samostalnoj Hrvatskoj”. Uglavnom se može pretpostaviti da je to zbog toga što je ograničio u stilizaciji Programa iz 1894. razvoj Hrvatske unutar Habsburške Monarhije. Međutim, apsolutna većina pravaša je tada, osim minornih iznimaka, potpisala taj program. To bi onda značilo da su svi oni napustili ideje o samostalnosti! (76) Zatim se navodi da je Frank predlagao vladu “koja bi bila sastavljena od aristokratije lojalne dinastije”. Taj nam izvor nije poznat, a niti ga autorica spominje. Vjerojatno tiskarskom greškom stoji da je do pravaškog raskola došlo 1896., a rascjep je uslijedio krajem prijašnje godine. Dnevnik domovinaša je nazvan *Domovina*, a zvao se *Hrvatska Domovina*. Pokušava se ukazati i na Frankove veze s bečkim političarima i državicima. U tom je kontekstu autorica odlučila objasniti pojam trijalizma, koji je za nju samo lažno obećanje Franje Ferdinanda da će prigodom dolaska na prijestolje “od Hrvatske napraviti treću federalnu jedinicu Monarhije, ravnopravnu sa Ugarskom i Austrijom, i u njenim ‘istorijskim granicama’”. (77) Suprotno tome, autorica je uvjerena da je budući vladar namjeravao ustrojiti “centralizovanu Austriju” u refeudalnom duhu! S obzirom da je sarajevski pucanj presjekao prijestolonasljednikov put u obnovljeni srednji vijek, može se samo nagađati što bi bilo da je bilo, no čini se vrlo čudnim da bi pobornik morganatskog braka volio obnavljati feudalna prava u eri moderne. Ovdje je autorica zaboravila naglasiti izrazito protumađarsko stajalište prijestolonasljednika koje je bilo njegovo vezivno tkivo s predstavnicima raznih nemađarskih naroda Monarhije. Isto tako, nije posve jasno zašto autorica smatra da je “velikoaustrijski program” identičan s “nemačkim prodorom na Istok” (77). To bi moglo značiti da je velikoaustrijanstvo identično s velikonijemstvom! Da se vratimo frankovcima. Spominje se kako je Frank 1907. organizirao saborsku opstrukciju protiv srpskog imena u adresi većinske HSK-a i time “sprečio zakonodavni rad na ustavnim reformama” (77). Međutim, na prijašnjim je stranicama ispravno zapisano da su se “frankovci povukli i primljena je prestilizovana adresa” (41), što ipak znači da Frank nije omeo donošenje novih zakona koji su poboljšali razinu građanskih prava. Zatim se ističe da su frankovci podržali aneksiju BiH i tvrdili “da će ona biti prisajedinjena Hrvatskoj” (77). Činjenica je da su hrvatske stranke većinom podržavale aneksiju, a frankovačko je vodstvo doista uvjeravalo javnost o izvjesnom utjelovljenju, tvrdeći da su im takvo rješenje jamčili pojedini austrijski državnici. Za Frankov razgovor s

Wekerleom se tvrdi da je tada "najverovatnije" bila dogovorena akcija protiv HSK (77-78). Ovakve konstatacije nemaju nikakvu vrijednost za historiografiju, štoviše pogodne su za svakojake manipulacije jer nagađaju o "vjerovatnoći" a ništa konkretno ne razjašnjavaju jer ne pružaju argumente. Slijedi maštovita konstrukcija – "Frank je tražio za sebe od bečke kamarije posebno crkvene funkcije, da bi tako, kao pokrštenu Jevrejin, došao do uticaja u Hrvatskoj"(78). Kao da Frank nije imao utjecaja u Hrvatskoj? Njegova stranka imala je, gledajući rezultate pojedinih stranaka, najveći broj osvojenih mandata u Saboru. Ne bismo ulazili u psihološku analizu vjerskih konvertita, ali nije nam jasno kako je "za sebe", kao laika u 60-im godinama života, tražio crkvene funkcije. Činjenica je da je pokušao u privatnim dopisima sugerirati izbor biskupa u pojedinim hrvatskim biskupijama, kandidirajući bezuspješno svoje stranačke kolege svećeničkih zvanja. Vrlo je pojednostavljena konstatacija da je frankovačka ideologija imala oslonac u "sitnoj buržoaziji u Hrvatskoj i katoličkom svećenstvu u BiH". Zanemarena je činjenica da su frankovačku ideologiju dosta opsežno podržavali i seljački slojevi te srednji građanski slojevi, a da je Frank s mukom pronalazio zajednički jezik s pojedinim katoličkim visokodostojnicima u BiH zbog svojih liberalnih svjetonazora, a naročito zbog načelnog uvjerenja o nužnosti isticanja multikonfesionalnog sastava hrvatske nacije. O tome svjedoče mnogobrojni novinski članci i privatne korespondencije. Autorica je inače sklona tezi da su se na političkoj areni borila dva temeljna koncepta: srpsko-hrvatsko jedinstvo, koje se borilo za što veću samostalnost Hrvatske unutar okvira Monarhije, protiv frankovačkog ekstremnog hrvatstva koji je služio interesima Beča (223). "Narodno jedinstvo" protiv "ekstremizma"! Međutim, nije li to narodno jedinstvo isto tako služilo interesima Beograda i samim time nije pokazivalo neki interes za samostalnijom Hrvatskom bilo unutar okvira Monarhije ili izvan njega, što vjerno predočuju podaci iz poglavlja o vezama "samostalaca" sa srbijanskom prijestolnicom, i nije li samo po sebi to bilo ekstremno stajalište, koje je težilo dekonstrukciji postojeće države i stvaranju jedne nove države bez poštivanja prava naroda na samoodređenje. Konačno, autorica bez komentara donosi jednu tvrdnju iz *Srbobrana* po kojoj ispada da su frankovci imali koncept o Slovencima kao "planinskim Hrvatima". To je tendenciozna tvrdnja koja nema uporišta u stvarnosti jer su frankovci priznavali koncept slovenskog samoodređenja, ali nisu imali ništa protiv tendencija pojedinih slovenskih političara da se okupljaju oko programa hrvatskog državnog prava u nadi da će tako lakše sačuvati slovenski identitet u sukobima s moćnijom njemačkom (i talijanskom) nacionalnom idejom.

Koji to izvori pokazuju da je Pavao Rauch postavljen "direktno od strane dvora", što je evidentno u neskladu s odredbama ustavnih zakona (45). Uopće, kad je riječ o banovanju P. Raucha ističu se samo negativne ocjene, pokupljene po onome tisku koji je bio nesklon tome banu. Uvriježilo se mišljenje, uglavnom zbog veleizdajničkog procesa, da su Srbi bili *en général* proganjani i da su stoga opravdano izražavali osjećaje ugroženosti. Time se

dobiva jednostrana slika, premda novija historiografska istraživanja pokazuju drukčije rezultate.¹² Primjerice, ispada da je sva akademska mladež bila protiv bana zbog umirovljenja nekih politički angažiranih sveučilišnih profesora, premda to nije istina (45) jer su ga neke skupine javno osuđivale, dok druge nisu dijelile takve stavove.¹³ Zatim se navode tri *Srbobranova* članka protiv Raucha u kojima se spominje da je ban “mrzio” Srbe jer je između ostaloga izjavio da “Nagodba ne poznaje drugi, osim hrvatskog političkog naroda”. Zar to doista ne zaslužuje objašnjenje? Zar je Nagodba negdje spominjala Srbe? Zar su takva gledišta zato izvor mržnje? Rauch se koristio izvanparlamentarnim mjerama, koje su u eri probijanja demokratskih vrijednosti izazivale nepopularnost. No, bilo bi pošteno naglasiti istom mjerom da i za vrijeme sudjelovanja “srbobranovih” ljudi u vlasti nisu baš cvali demokratski obrasci vladavine. Doduše, autorica naglašava razne neprincipijelnosti te političke skupine, ali na neki način pronalazi opravdanje za njih u obrani određenih ideja. Stoga nije odgovoreno na ključno pitanje je li srpska zajednica bila stvarno ugrožena u vrijeme Rauchova banovanja ili se ban obračunavao s političkim protivnicima, odnosno nije li poveo prije svega kampanju protiv HSK-a i time protiv “samostalaca”.

Autorica je temeljito promotrila slojevite odnose “samostalaca” sa srpskim radikalima iz Habsburške Monarhije. Rastumačila je zbog čega su se te dvije političke skupine sukobljavale na razini interesnih sfera i razlika u ideološkim programima. Pritom je iznijela jednu točku u prilog radikala. Naime, smatra da je radikalsko odbijanje integralnog jugoslavenstva bilo opravdano jer “dalji historijski razvoj je pokazao da je dugoročna opasnost od asimilacije Srba u Hrvatskoj zaista postojala, i da su je radikali tada dobro uočili, bez obzira na njihove stvarne motive za istupanje iz Koalicije” (109). Međutim, u tekstu ne nalazimo nikakve podatke koji bi uputili čitatelje na koji je to način Srbima prijetilo asimiliranje. Ako se misli na neka kasnija razdoblja, onda bi ipak trebalo naglasiti o kojem je to vremenu riječ i zašto je do toga dolazilo.

Za razliku od mnogih dosadašnjih istraživanja nije preskočila problem protužidovstva, koji je bio utkan u program “srbobranske” skupine. Ne bih se složio s tezom da je uzrok antisemitizma bio samo u socijalnoj naravi. To pokazuje kristalno jasno znameniti članak Nikole Stojanovića, prenesen iz beogradskog *Srpskog književnog glasnika*, u kojemu nailazimo i na njegovu blagonaklonost prema rasističkim svjetonazorima. Zar permanentno isticanje Frankovog židovstva nije imalo isključivi cilj da se biološkim rječnikom difamira politički protivnik? Autorica još nudi objašnjenje da je protužidov-

¹² Mira Kolar-Dimitrijević, Ban Pavao Rauch i Hrvatska u njegovo doba, *Povijesni prilozi* 19 (Zagreb 1999.), str. 241-323.

¹³ Pavao Rauch zaslužuje kritiku zbog represije provedene nad pojedinim sveučilišnim profesorima čime je kršio načela sveučilišne autonomije. Međutim, nije li Svetozar Pribičević kao ministar prosvjete u Kraljevini SHS umirovio njegovoj ideji nepoćudne sveučilišne profesore (L. Polić, A. Bazala i F. Barac) iz sličnih razloga?

stvo bilo dijelom otpora germanizaciji jer su austrijski Židovi "davali pečat austrijskog kulturi tog doba" pa su za mnoge bili "posmatrani kao predstraža germanizacije." (159) Međutim, ta je teza preuska jer su mađarski Židovi isto tako davali pečat ugarskoj kulturi, a konačno i mnogi hrvatski Židovi snažno su pridonijeli razvoju hrvatskog društva.

Ukazao bih na osnovni metodološki propust knjige. Autorica se često poziva na *Srbobranove* članke, ali ne ispravlja uvijek njihove sadržaje, ako su neistiniti i iskrivljavaju povijesnu stvarnost. Mišljenja sam da na mnogo mjesta prepričava te članke bez istaknutije kontekstualizacije, koja bi čitatelju omogućila jasnije poznavanje društva i svih njegovih kretanja. Sigurno je da je marljivo i s mjerom selektirala najzanimljivije tekstove glavnoga lista SSS-a i oni su kao takvi izvanredan izvor podataka. No ponavljam da bez usporedbe s pisanjima listova drugih stranaka ili službenih institucija svi ti podaci odišu strančarskim duhom i jednostranošću. S druge strane, nužna bi bila provjera pojedinih tvrdnji, posebice onih inkriminirajućeg sadržaja na račun druge strane, zbog stjecanja približno objektivnije slike.

Neki su termini nejasni. Što znači "jugoslovenski studenti u evropskim gradovima" u predjugoslavenskom razdoblju? (51) Je su li to studenti s budućeg područja Kraljevine SHS/Jugoslavije ili možda članovi nekih akademskih udruga koje su nosile jugoslavensko ime? A neke su rečenice nesuvisle. Kako je moguće da su mađaroni dobili 20, a Hrvatsko-srpska koalicija 30 glasova na prosinačkim izborima iz 1911. godine? (59) Pa koliko je to izbornika izašlo na birališta? U knjizi susrećemo i neujednačenosti poput one da je almanah *Narodna misao* izašao u Zagrebu 1897. (120), a tri stranice prije stoji da je ista tiskovina izašla 1898. godine (117). Neke su tvrdnje oprečne. Tako autorica piše da su urednici *Srbobrana* "verovali u mogućnost stvaranja pravne i moderne države u Austro-Ugarskoj, po ugledu na zemlje zapadne Evrope, čime bi automatski bilo rešeno i nacionalno pitanje...", a već u sljedećoj rečenici tvrdi: "Pribičević i Banjanin su centar ujedinjenja Južnih Slovena videli u Srbiji, što je pretpostavljalo raspad Monahije, ili bar otcepljenje njenih slovenskih delova." (119) Dakle, vjerovalo se u modernizacijsku preobrazbu Monarhije, a istodobno se radilo na pijemontskoj koncepciji koja je imala za cilj rušenje te iste Monarhije.

R. Gašić ukazuje u svojem radu na višeslojnost srpske politike. Primjerice, ukazuje na međugeneracijske sukobe unutar političkih organizacija, pojedine pretjeranosti "srbobranovaca" i razne političke kombinatorike. Ona tumači kako je SSS uspjela sudjelovati u koalicijskoj vlasti ali i zaboraviti zahtjeve iz predizbornih, oporbenih vremena. Uvjerljivo objašnjava kako je skupina oko *Srbobrana* razvila posebnu inačicu jugoslavenstva, koja je ciljala na stvaranje jugoslavenske države sa središtem u Beogradu i to izvan sklopa Habsburške Monarhije. Osobito je sadržajan dio o odnosu *Srbobrana* prema Kraljevini Srbiji, bolje reći o vezama predstavnika prečanskih Srba s državnim institucijama susjedne države. Tu se vidi kako su se vješto i dosta uspješno propagirali srpski interesi. Primjerice nalazimo podatak o Odboru

za propagandu, koji je osnovan 1903. u Beogradu, a financirao je listove i političare u Bosni i Hercegovini, uglavnom preko Srbske banke. Među političarima koji su dobili materijalnu potporu spominju se S. Pribičević, Hinković i Radić (vjerojatno Stjepan?) (186). Tu je i podatak, koji nije analiziran u hrvatskoj historiografiji, kako je Nikola Pašić uoči saborskih izbora 1908. poslao u Zagreb Jovana Tomića da “podseti” hrvatske političare HSK-a da je “Srbija dala značajna sredstva za izbornu borbu Koalicije i da je pomogla hrvatskim političarima u Dalmaciji, te da je zbog toga pozvana da vodi prvu reč u južnoslavenskoj zajednici”.¹⁴ Sve to argumentirano pokazuje da mnogi protivnici HSK-a nisu bezrazložno kritizirali srbofilstvo kolicijjskih političara.

Na nekoliko mjesta autorica pokazuje da nije jednostrana u ocjenjivanju kad piše o slučajevima “srbobranovskog” negiranja frankovcima na pravo opstrukcije u Saboru (66), prikrivanja političkih implikacija pojedinih zakona (67) i neutemeljenog izjednačavanje radikala i frankovaca (111). Objektivno upozorava na “nedoslednosti i nejasnoće pojmova kod “samostalaca”, kad je reč o nacionalnoj ideji”. (127) Otvoreno piše o čvrstim vezama “samostalaca”, pa i nekih hrvatskih političara, sa srpskim državnim institucijama, što baca novo svjetlo na problem političkog patronatstva. Te su veze bile podržane opipljivim materijalnim potporama, o čemu se do sada nije mnogo pisalo u historiografiji.¹⁵

Knjiga proširuje dosadašnje vidike i donosi nove obavijesti. Brojni navodi, sami po sebi, daju dovoljno materijala za zaključivanje o ideologiji “srbobranovog” kruga. Ovo djelo otkriva sadržaj srbo-hrvatskog/jugoslavenskog programa u interpretaciji utjecajne skupine, političke elite okupljene oko *Srbobrana*. U tome daje značajan prilog shvaćanju kasnijeg kraha jednog oblika ideje jugoslavenstva jer pokazuje da se ni liberalniji i demokratskiji dijelovi zagovornika zajedničke/vezane nacionalne ideje među Srbima i Hrvatima nisu mogli uskladiti u svojim razmišljanjima te da su vodili dvosmislenu političku akciju. Tako je i dalje ostalo otvoreno pitanje raščlambe konfliktnosti između srpskih i hrvatskih političara u Hrvatskoj.

Za istraživače povijesti stranaka ova knjiga u dobroj mjeri pokazuje kako je SSS uspio ostvariti jednu od glavnih, naravnih težnji svake političke stranke, a to je osvajanje moći. Zbog toga je istraživanje političkog puta S. Pribičevića i suradnika, kao vodeće srpske političke skupine u Hrvatskoj, do prekretničke 1918. izuzetno važno, ako se doista želi shvatiti konzekvence njegovog djelovanja koje je bilo upereno protiv postojanja samostalne hrvatske države. Ta tema i dalje će privlačiti pozornost istraživača.

¹⁴ Ovdje autorica preuzima navod iz knjige Vase Kazimirovića, *Nikola Pašić i njegovo doba 1845-1926* (Beograd 1990.).

¹⁵ Izuzetak je monografija M. Artukovića, koji je pisao o načinu funkcioniranja *Srbobrana* i njegovim vezama s Beogradom. Vidi: M. Artuković (2001.), str. 120.